

ЧОВЕКЪТ В „ИСТОРИЯ СЛАВЕНОБОЛГАРСКАЯ“

Петър Динев

Разбира се, човекът не може да се разглежда изолирано от обществената среда, в която живее. И затова, когато говорим за човека в „История славеноболгарская“, ние неизбежно ще говорим за народа и неговата историческа съдба. Ще ни интересува преди всичко човекът от епохата на Паисий, така както е отразен в неговия забележителен труд, обаче той не може да бъде отделен от миналото, от човека, който хилендарският монах вижда в историята, във вековния поток на времето, в непрекъснатата смяна на историческите събития, в дълбоките изменения на народната съдба. Но човекът от миналото и настоящето е неотделим от перспективата на бъдещето; за нас не е безинтересно да разберем как Паисий се докосва до лика на човека в историческото развитие на българския народ, в процеса на неговото национално възраждане.

Още в първия предговор „Ползата от историята“ човекът от епохата на Паисий заговорва за себе си. Известно е, че този предговор е заст — с някои съкращения — от руското издание на книгата на Цезар Бароний „Деяния церковная и гражданская“ (1719).¹ Тук въпросът за произхода не е важен; от значение е самият факт, че предговорът е включен в „История славеноболгарская“; по този начин изразените в него мисли се вплитат в идейните схващания на Паисий. Предговорът представя една апология на знанието и разума. Още в началото се подчертава необходимостта от знания: „Да се познават случилите се по-рано в тоя свят неща и делата на ония, които са живели на земята, е не само полезно, но и твърде потребно, любомъдри читателю. Ако навикнеш да прочиташ често тези неща, ще се обогатиш с разум, не ще бъдеш много неизкусен и ще отговаряш на малките деца и простите хора, когато при случай те запитат за станалите рано в света деяния на церковната и гражданската история.“

Знанията се добиват само по един път: чрез четене. Понеже се касае за исторически знания, трябва да се четат съчинения, посветени на историята, и стари летописи. Разбира се, в българската литература не за първи път се обръща внимание на книгите. Още през IX в. в „Прогласа към евангелието“ се изтъква огромното значение на писмеността и книгите:

Голи са без книги всички народи,
не можейки да се борят без оръжие
с противника на нашите души,
и готови са за плен на вечната мъка.

¹ Това издание е направено по съкратения полски превод на П. Скарга; както установи италианският славист Р. Пикио, предговорът принадлежи на Скарга; вж. R. Picchio, „Annali“ del Baronio-Skarga e la „Storia“ de Paisij Hilendarski. Ricerche slavistiche, III, 1954, кн. 3, стр. 212—233.

А вие, народи, които не обичате врага
и мислите да се борите много с него,
отворете прилежно дверите на ума,
като сте приели сега здравето оръжие,
което коват книгите господни,
силно притискащи главата на лукавия.

Един век по-късно Презвитер Козма също говори за ролята на книгите (преди всичко с оглед на борбата срещу ересите). Между най-актуалните въпроси на своето време дамаскинарите поставят необходимостта от активно отношение към книгите. Йосиф Брадати настоява „да дъдеме наши деца да учат книга“, а в черквите трябва да има „книги поучителни по прости язык да се разбират и людие безкнижни да разумеют“ (касае се за онова, което свещениците четат в черква по време на богослужение). Йосиф Хилендарец укорява своите съвременници, че не се докосват до книгата: „Ама ти искаш да лежиш, а книгата сама да ти дума“. . . „Ами стани, та земи книгата, та я барем погледай, какво я написа тоз чилиак, дето ти я дади. Какво си зло видял от нея, та не рачиш ни в рука да я земиш?“¹

Съвсем очевидно е, че съществува една традиция в отношението към книгата, в подчертаването на нейната роля. Черквата поддържа тази традиция, защото разчита твърде много на книгата не само за разпространение на християнската догма, но и за запазване на нейната непокътнатост и ненарушимост. Козма особено изтъква този момент в своята беседа срещу богомилите (в главата „За книгите“).

Несъмнено Паисий изхожда от традицията — дори в своето схващане, че книгата е единственият извор на знанията. Но у него има един нов момент — касае се вече за книги не тясно черковни, а исторически, т. е. светски; такива книги могат да бъдат изключително полезни. Той направо заявява: „Чети историята!“ Знанията, придобити от нея, можеш да употребиш „за умна наслада и полза за себе си и другите“. В тежки и преломни времена историята се превръща в необходима наука; тя може да ни вдъхне вяра и да ни посочи път, защото човек вижда „като на театър играта на тоя свят“ — „промяната и гибелта на големи царства и царе и непостоянството на тяхното благополучие“; „господстващи и гордеещи се между народите племена, силни и непобедими в битките, славни и почитани от всички“, внезапно отслабват, упадат и загиват.

Този извод има особено значение с оглед на робското положение, в което се намира българският народ — няма място за отчаяние; в непостоянството на този свят всичко се променя, съдбата на отделния човек и на народите е пълна с превратности; времето е движение, в което всичко подлежи на изменение. За Паисий това е закон, който той приема безусловно. Прочитайки тези думи в предговора към съчинението на Цезар Бароний, Паисий ги пренася в своята книга, за да ги направи достъпни на българските си читатели — с пълното съзнание за ефекта, който могат да предизвикат. Те са могли да засегнат дълбоко както онези, които са губели надежда, че могат да настъпят някакви промени в съдбата на народа, така и очакващите разколебаването и провала на турската потисническа система.

Обаче не бива да отминаваме коментара, който се дава на непостоянството и преходността в съдбата на народите. Този коментар започва с категорично изразената мисъл: „Чети историята и като познаеш суетата на тоя свят, научи се да го презираш.“ Вторият извод засяга нравствената оценка на историческите събития: историята разкрива „добродетелите на добрите и законопрестъплението на злите. . . Ще помислиш и ще видиш наказанието на злите и наградата

¹ Вж. Д. Петканова-Тотева, Дамаскините в българската литература, С., 1965, стр. 162; Б. Ст. Ангелов, Съвременници на Паисий, I, С., 1963, стр. 202, 205; вж. също Старобългарски страници, II изд., С., 1968, стр. 549—550, 556—557.

на добрите.“ И най-сетне в предговора се подчертава решаващата и неотменна роля на божия промисъл: „Дивни са присъдите на бога, неизследима е бездната на неговите съвети за управлението на този свят и за промисъла, с който управлява царствата на този свят — раздава ги, променя, пренася и когато иска, погубва и пак възстановява.“

Може да ни смути още един момент в предговора: „Историята дава разум не само на всеки човек, за да управлява себе си или своя дом, но и на големите владетели за добро властвване: как могат да държат дадените им от бога поданици в страх божи, в послушание, тишина, правда и благочестие, как да укротят и изкореняват бунтовниците, как да се опълчват срещу външните врагове във войните, да ги победят и да сключат мир.“

Не са ли твърде абстрактни тези разсъждения за Паисий, който живее най-близко с непосредните нужди на своето време и с откритите рани и болки на своя народ? Нима има нужда от поука на историята — да познае суетата на света и да се научи да го презира? Това е философията на монаха-аскет или на философа-сърцател, а Паисий обича човека и живота, иначе не би се развълнувал така дълбоко от съдбата на своя народ. Разбира се, не му е безразлична нравствената присъда на историята, но дадена в твърде обща и отвлечена формула, тази присъда също не би могла да го задоволи. Още по-страшна за него би била безапелационната вяра в божия промисъл, абсолютно непостижим за прозрението на човека: никой не може да проникне в него. Не случайно предговорът завършва с думите: „Това знае само бог със своите светии присъди“. Авторът не е далече от мисълта, че такава вяра може да доведе до отчаяние, затова бърза да даде една искрица на надежда: „Понякога ни се струва като че [бог] не се грижи за нас, като че ни е пренебрегнал с незнайна забравя, но не е така.“ И привежда пример за съдбата на евреите: „Много пъти ги предаваше на плен и запустение и пак ги събираше и закрепваше в тяхното царство“. Веднага следва еда загадъчна фраза: „както се вижда от упадък на източното гръцко и българско царство. И струва ни се, че не окончателно бе отхвърлено и забравено от бога.“ (Тази фраза липсва в руския превод на Цезар Бароний.)

Първият предговор на „История славеноболгарская“ разкрива лутанията на човека, съвременник на Паисий, на самия Паисий, който най-добре представя своето време. Вяра в непостоянството на съдбата на народите и държавите, убеденост в по-доброто бъдеще на собствения народ, надежда и съмнение поради все още силния възглед за предопределеността на света, в зависимост от неразгадаемия и непостижим божии промисъл — ето неговите външения.

Разбира се, не бива да забравяме, че предговорът е зает от чуждо съчинение, но в основните си мисли той е приет от Паисий. Въпреки тясната близост между Паисиевия текст и текста в руския превод на Бароний известна редакторна работа е била извършена. От подробната текстологична съпоставка се вижда, че Паисий се е постарал да намали религиозния характер на предговора и да го приспособи към народностната задача, която си е поставил в „История славеноболгарская“¹. Следователно окончателно редактираният текст е отговарял на неговите лични схващания. За да се изясни по-добре характерът на предговора, необходимо е да се има пред вид и неговият първоначален автор Пьотр Скарга (1536—1612), виден полски писател, включван от литературните историци предимно в Полския ренесанс.² Скарга е необикновено интересна личност — духовник-иезуит, ректор на Вилненската академия, дългогодишен придворен проповедник, фанатичен апостол на католицизма, теоретик на кралския

¹ Срв. В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, С., 1943, стр. 22—25.

² Вж. J. Krzyżanowski, *Historia literatury polskiej*, Warszawa, 1964; K. Krejčí, *Dějiny české literatury*, Praha, 1953. — В *История польской литературы*, I, М., 1968, Скарга е разгледан като бароков писател.

абсолютизъм, политик. Заедно с това обаче той е горещ патриот, разобличител на обществените пороци, „пророк“, който се вижда в бъдещето и вещае гибелта, до която морално-политическото разложение може да доведе отечеството, призовава към всеотдайна любов към родината. (Така го е нарисувал и Ян Матейко в известния си портрет през XIX в.). П. Скарга не е само практически деец и общественик, но и забележителен писател, майстор на полската ренесансова проза. Двете му основни съчинения „Żywoty świętych“ („Биографии на светците“) и „Kazania sejmowe“ („Сеймови проповеди“) са се ползували с голям успех между съвременниците.

Руските издатели на Барониевата книга „Деяния церковная и гражданская“, използвайки превода на Скарга, са предупреждавали своите читатели, че Скарга е опасен фанатик на католицизма и враг на православиято.¹ Сам Паисий е могъл да прочете това в уводната бележка към руското издание. Различия съществуват не само във вероизповедно-религиозните позиции, но и между епохите, в които живеят Паисий и Скарга. И все пак трябва да се признае, че има и нещо общо в темпераментите им, в полемично-разобличителния дух на съчиненията им, в безграничния им патриотизъм. Следователно трябва да променим мнението си, че предговорът на Скарга е попаднал едва ли не случайно в Паисиевия труд и в някои отношения се намира в противоречие с неговите основни идеи. Като монах, свързан с черковната идеология, Паисий не е могъл да преодолее напълно християнската догма за могъществото на бога и ненарушимостта на божия промисъл, но същевременно у него се борят вярата във фаталистичната предопределеност на нещата и волята за действие, за промяна на робската съдба на българския народ. Национално-патриотичното начало побеждава — това се вижда добре от втория предговор.

Още един момент от първия предговор заслужава внимание. В него няколко пъти се изтъква ползата от прочита на книгите, като се добавя, че те заместват невъзможността да се проучи от всекиго всичко, да се надникне в историята по самостоятелен път: „Сами от себе си да се научим не можем, защото кратки са дните на нашия живот на земята. Затова с четене на старите летописи и с чуждото умение трябва да попълним недостатъчността на нашите години за обогатяване на разума.“ Тази мисъл на Скарга ще е допаднала много на нашия Паисий — не само със своята практическа страна, но и като оценка на творческия писателски труд. Зашто тъкмо такава задача Паисий ще изпълни със своята книга, както по-нататък заявява: „Написах я за вас... Преписвайте тази история и платете, нека ви я препишат, които умеят да пишат, и пазете я да не изчезне.“ Той прибавя още един аргумент: „При все че се намира в много книги по малко и накратко писано за българите, но не може всеки човек да има тия книги, да ги чете и да ги помни, затова разсъдих и събрах всичко в едно.“

Следователно още в първия предговор намира място един проблем, който по-нататък ще се появява често в „История славеноболгарская“ — за същността и характера на писателската работа. Този проблем ще тревожи Паисий не толкова като личен и психологически, колкото с обществената си страна, защото светогорският монах пише труд с определена обществена насоченост, за определен читател, нещо повече — труд, който има за задача да разкрие историческата съдба на един цял народ. И тук можем да кажем, че този проблем не за първи път се засяга в българската литература, но през епохата на националното възбуждане той има особено значение — литературата трябва да изпълнява голяма обществена мисия, делото на писателя се превръща в част от общото национално движение, литературата възпитва неговите политически и нравствени идеали.

¹ Вж. подробно у В. Велчев, цит. съч., стр. 17—18.

Изникнал в съзнанието на Паисий, този проблем хвърля нова светлина върху човека на XVIII в. Без да говорим за създаването на „професионална“ литературна проблематика, ясно е, че духовният свят на българския интелигент се усложнява и обогатява с нови, понякога много специални въпроси.

Разбира се, за Паисий не е било необходимо да се убеждава в полезността на онова, което върши, когато пише „История славеноболгарская“. Но все пак той не е бил професионален писател, поради което не му е било лесно да пристъпи към творческа работа. Изтъкването на необходимостта от книжовната работа, подчертаването на нейната обществена полезност — в една формула, която има колкото теоретическо, толкова и нравствено значение, е давало на Паисий дълбоко вътрешно удовлетворение.

*

Вторият предговор представя пълно саморазкриване на личността на писателя и общественика. И постановката на проблемите, и живата авторска мисъл, и стилът на изложението показват, че тук Паисий се намира напълно „у дома си“. Никакви формули не го сковават. Напротив, той разрушава формулите, търсейки контрастите и противоречията. Бихме казали, че противоречи сам на себе си: от една страна, този човек на великия век на Просвещението издига знанието в култ, защитава обогатяването на разума, превръща историята в неизчерпаем извор за знания, а, от друга — се обявява срещу мъдростта, културата и изтънчеността. На „учените, търговците и славните на земята“ Паисий противопоставя „простите и незлобиви орачи и овчари“. Той търси примери от историята, за да докаже своето твърдение, и ги намира в живота на пророците и патриарсите, които християнската черква прославя.

Как да си обясним това противоречие? Не се ли касае за парадоксално мислене? Паисий съвсем не отрича мъдростта и културата изобщо — това би било в пълно несъгласие с начертаната от него програма за национално възраждане, а взима отношение към гръцката култура с оглед на конкретния момент от развитието на българския народ. При наличността на слабо национално съзнание, на икономическо господство (особено в областта на търговията), на гръцко духовенство, което ръководи българската черква с определени денационализаторски цели, гръцката мъдрост и изтънченост се явяват опасни за българина; той няма никаква придобивка от тях. И за да докаже своята теза, Паисий погръсва нравствената страна: мъдрите и културни гърци „отнемат от простите и грабят несправедливо“, а „простите българи в своя дом приемат и гощават всекиго и даряват милостиня на ония, които просят от тях“. Паисий прави своето откритие: намира нравствените граници на културата; извън тях тя се превръща от полезна във вредна. Този критерий ще го води и по-нататък — при оценката на историческите събития.

Това съвсем не значи недооценяване на просветата и културата, а още по-малко подценяване на напредналите народи. Напротив, съпоставката с тях му е постоянно необходима — като пример и импулс за българския народ. Още в началото на предговора той заявява: „За вас е потребно и полезно да знаете известното за делата на своите бащи, както знаят всички други племена и народи, имат история и всеки грамотен от тях знае, разказва и се гордее със своя род и език.“ Дори Паисий не се бои да посочи примера на самите гърци: никой грък не оставя своя език, учение и род, въпреки че има много народи по-мъдри и по-славни от гърците; патриотизмът на гърците е поучителен. Нещо повече, за да покаже значението на културата, Паисий потърсва примери от историята на собствения си народ. „От целия славянски народ най-славни са били българите“, защото между другото първо те са имали патриарх, първи са се покръс-

тили, дали са първите славянски светци, имали са летописни книги, царски истории и архиерейски кондики, жития и служби за много български светци. Тъкмо затова в „История славеноболгарская“ са отделени две специални глави за културната история: за славянските учители и за българските светци.

Когато пристъпва към написването на този толкова съдържателен и важен предговор, до известна степен Паисий следва една книжовна традиция, изхождаща от произведенията на големите християнски проповедници, широко превеждани на български, от старобългарската публицистика (особено Презвитер Козма), от дамаскините и късните летописни разкази и бележки. До неговия писателски стил най-близко е стилът на дамаскинарите. И все пак традицията не определя основния характер на предговора (с този предговор започва историята на новата българска публицистика). Новото не е в стила и системата от изразни средства, но в проблематиката, в постановката и третирането на обществените проблеми извън религиозното мислене, извън отношението им към черквата. Споменаването на имената на Христос, Адам, Давид и др. има второстепенно значение — те са използвани като исторически примери. За тях се говори с реалистична непосредност и простота: „И самият Христос слезе и заживя в дома на простия и бедния Йосиф.“ Дори присъствието на думата „бог“ в текста (тя е употребена само два пъти) има единствено характер на нравствена санкция, освободена е от всякакви богословски формули и атрибути: „Виж как бог обича повече простите и незлобиви орачи и овчари и най-първо тях е възлюбил и прославил на земята, а ти се срамуваш, защото българите са прости и неизкусни, и овчари и орачи, оставяш своя род и език, хвалиш чуждия език и се влачиш по техния обичай.“

Паисий е първият мислещ по светски начин човек в българската литература; монашеското му облекло няма голямо значение в случая. Неговото светско мислене се проявява не само в поставянето на най-актуалните обществени и народностни проблеми (някои от тях присъствуват у предходниците и съвременниците му), но преди всичко в новото им изясняване и решаване. Паисий пристъпва към тях не от гледището на християнските морални норми — тази позиция за него е безвъзвратно остаряла, а от гледището на обществените и народните интереси. Никаква нравствено-религиозна проповед не може да „спаси“ народа, затънал в робство, невежество, идейна безпътница, не може да му посочи път за изход, не може да му начертае програма за бъдещето. Човекът от XVIII в. вече чувствава безпомощността на религията при решаването на обществените въпроси. По-късно Ботев ще формулира тази безпомощност категорично и безпощадно:

... Страх от бога било начало
на всяка мъдрост. . . Туй е казало
стадо от вълци във овчи кожи,
камък основен, за да положи
на лъжи святи, а ум човешки
да скове навек с окови тежки?
Соломон, тоя тиран развратен,
отдавна в рая нейде заграден,
със своите притчи между светците
казал е глупост между глупците
и нея до днес светът повтаря:
„Бой се от бога, почитай царя!“
Свешена глупост!

Не става дума за идейна аналогия между Паисий и Ботев — отделя ги един век, пълен с обществено напрежение и дълбоки политически и социални промени, а само за едно начало на светско мислене, крайният резултат на което е Ботевата идеология. Светското мислене у Паисий не означава и пълен отказ от религиозните норми, защото, ако те отсъствуват в предговора, все още се появяват в исто-

рическото изложение при оценката на събития и личности. Те не са обаче основният принцип в светоусещането и мисълта на Паисий.

Тук възниква извънредно интересният въпрос: как стига хилендарският монах до новия поглед към своето време и неговите проблеми. Трудно ни е да определим образованието на Паисий (не може да се вярва напълно на думите му: „Не съм учил никак граматика, нито светски науки“), нито четивото му; познаваме повече само изворите му, използвани в „История славеноболгарская“. Нито училището, нито четивото са били без значение. На първо място обаче трябва да бъде поставен богатият му жизнен опит, дълбоките му непосредни наблюдения от живота на българския народ през XVIII в., непрекъснатият му контакт със съвременниците, и то от различни краища на страната, сведенията, които са стигали до него за живота на по-напредналите народи и свободните страни (отчасти потвърдени по време на пътуването му до „Немска земя“, т. е. Сремски Карловци в тогавашната австрийска държава). Паисий се установява сравнително късно в Света гора — на 23-годишна възраст (1745) и донася със себе си цял свят от наблюдения от родната земя (Банско — икономическия му напредък, с търговските кервани, които стигат до Австрия и Германия, с повишеното самочувствие на търговци и занаятчии; пътувания из по-близки или по-далечни райони, тежката робска неволя, противобългарската и експлоататорската политика на фанариотското духовенство и т. н.). Но контактите с живота на българския народ не прекъсват, защото Паисий е пътувал из страната като таксидиот, срещал се е постоянно в самата Света гора с поклонници от различни български краища. Нещо повече, в атонските манастири той е имал възможност да разговаря и спори с представители (духовни и светски лица) на всички балкански народности. Така постепенно се е натрупал и обогатявал в съзнанието му образът на епохата.

Редица места в предговора говорят за богатите наблюдения на Паисий: „Някоя не обичат да знаят за своя български род, а се обръщат към чужда култура“. . . „Но, рече, гърците са по-мъдри и по-културни, а българите са прости и глупави“. . . „Простите българи в своя дом приемат и гощават всекиго. . . А мъдрите и културни гърци не правят това, но и отнемат от простите и грабят несправедливо. . . “ . . . „Аз видях, че много българи постъпват така и отиват по чужди език и обичай, а своя хулят“ и т. н. Тези наблюдения са засвидетелствувани и по-нататък в отделните глави на „История славеноболгарская“. Забележителна е констатацията на Паисий за турските грабежи и неправди. „Когато се затвърдили в цариградското царство, научили много от християнския ред и право и за известно време в началото престанали малко, засрамили се да ограбват незаконно християнските вещи и имота им. Но в сегашно време окаяните пак нямат никаква правда, нито съд.“ Или в послесловието: „Така и много пъти сърбите и гърците ни укоряваха, че нямаме своя история.“

Наблюденията над положението на българския народ (наблюдения, изпълнени преди всичко с горчивина) поражда патриотизма на Паисий: „Твърде много обикнах българския род и отечество и много труд употребих да събирам от различни книги и истории, докато събрах и обединих историята на българския род в тая книжица за ваша полза и похвала.“ В послесловието отново се подчертава любовта към народа: „Разяждаше ме постепенно ревност и жалост за моя български род. . .“

Ето пътя на общественика Паисий, който постепенно се изправя пред големите и палещи проблеми на своето време и взема решението да поведе борба в името на бъдещето на своя народ. Подробностите от раждането, формирането и развитието на неговия мироглед са останали неизвестни; неизвестни са преките въздействия и контакти. Паисий не ги съобщава, съвременниците не са оставили никакъв спомен за тях, времето е заличило конкретните следи. От гледище на

науката това е непоправима загуба, защото в развитието на Паисий се оглежда една епоха, той изразява най-ярко човека от едно преломно време — големия процес на Възраждането. Но липсата на детайли има и една положителна страна: освободен от преходните черти на всекидневието, образът на Паисий получава монументалност.

За да се ориентира в сложната действителност, в която живее, която наблюдава и която така дълбоко го вълнува, Паисий е потърсил уроците на историята. В какъв момент от неговото развитие това е станало, мъчно днес можем да установим. Тук не става дума за раждането и узряването на мисълта да напише история на своя народ; това е друг момент от неговата вътрешна биография — раждането и развитието на писателя. Въпросът е да намериш опорната точка за оценка на своята съвременност. Може би споровете със сръбски и гръцки монаси, че българите нямат написана история, са го насочили към историческите трудове. Някои от тях са били твърде популярни и е могъл лесно да попадне на тях (например „Стематографията“ на Хр. Жефарович, излязла в 1741 г.). Богатите светогорски библиотеки са разполагали с много печатни книги и ръкописи. Паисий се е запознал и с много произведения на старата българска литература, съдържащи някои исторически данни и сведения. Вероятно по-късно е дошъл до големия исторически труд на Цезар Бароний, а до труда на Мавро Орбини „Книга историография“ (в руски превод от 1722 г.) — едва в Сремски Карловци през 1761 г. Във всеки случай историческата литература ще е оказала значително или дори решително въздействие при формирането на неговия мироглед. По този начин той осъществява своя собствен призив, изразен в първия предговор: „Чети историята!“ — за да се ориентираш в миналото и настоящето, „в играта на тоя свят“, в промените и непостоянството в съдбата на народите.

Въоръжен с ориентира на историята, Паисий се вижда внимателно в българската действителност през средата на XVIII в., открива основните ѝ недъзи, дълбоко почувствава трагедията на своето време. Тук отново ни интересува образът на човека в неговата история, възпитал в себе си най-характерните черти на епохата. Това е авторът, самият Паисий преди всичко, но тук е и неговото обкръжение. Острият му взор долавя опасно множество хора, които са разколебани в своето национално съзнание, и примамени от гръцката култура, са готови да се откажат от своята народност. Паисий не само ги описва — той ги разобличава и жигосва, наричайки ги неразумни, юроди, безумни, отцеругатели. Изпълнен с гняв, не може да говори спокойно за тях — така се ражда острият полемичен и разобличителен тон на неговата творба. Тези разколебани или колебаещи се сънародници го тревожат дълбоко, защото по няколко пъти се връща към тях, с нови подробности очертава отстъпничеството им, с нови аргументи опровергава чуждопоклонническите им твърдения. Чрез тяхното разобличение Паисий в същност разкрива собствената си личност — на горещ патриот, който страда и се гневи, на познавач на историята на своя народ, на даровит полемист, на безпощаден анализатор на своето време, на проникателен общественик и политик.

В свещения си гняв Паисий не стига до отчаяние и презрение. Той се старее да убеди и най-неразумния, за да го върне към собствения му народ. Гневът, дълбоката вътрешна убеденост, аргументите на историята и логиката — ето неговото основно оръжие. Но той използва и други похвати: противопоставянето и контраста. Колкото и да са опасни, отцеругателите не представят огромното мнозинство на българския народ. Още в първия ред Паисий се обръща към ония, които обичат своя род и своето отечество и желаят да знаят своята история (нарича ги „читатели и слушатели, български роде“). В самото заглавие на предговора се говори за тях: „Предисловие към ония, които желаят да прочетат и чуят написаното в тая история.“ Ние не знаем повече подробности за тази най-съзнателна част от българския народ, най-напредничава, най-издигната, най-

патриотична, най-будна в онзи начален етап от българското национално въз-
раждане. Задачата на нашата историческа наука е да я идентифицира по-под-
робно. Паисий желае да се опре върху нея в своята обществена дейност. Близко
до нея стои или се прелива в нея друга голяма част от тогавашното българско
общество — простите орачи, копачи, овчари и прости занаятчи, към които
авторът на „История славеноболгарская“ се отнася с дълбока симпатия и идеа-
лизира техните нравствени добродетели. Те са назовани на няколко пъти в пред-
говора; безименни и мълчаливи присъствуват в цялото изложение на „История
славеноболгарская“. Това са най-често мъчениците на епохата, ония, които по-
насят най-тежките страдания и изпитват върху гърба си произволите и насилията
на робството. Към тях е отправено неизменното съчувствие на Паисий, дълбоката
болка, която изпълва редица страници на неговия труд. Най-сетне епохата е пред-
ставена от културните и изтънчени гърци и гръцкото духовенство, чийто образ
се рисува дотолкова, доколкото има отношение към положението и съдбата на
българския народ. Вниманието заслужава и образът на политическия потисник
и насилник.

Паисий не е художник-белетрист, изобразител на епохата си. Затова не можем
да очакваме от него нито конкретност, нито многообразие в изображението на
човека. Той си поставя задача на публицист-изобличител, моралист и политик.
Интересуват го основните прояви на добродетелите и пороците. Паисий сумира
опасностите, обобщава недостатъците, за да ги бие в самата им същина. Както
вече бе изтъкнато, по тоя начин той разкрива най-добре собствения си образ:
проницателен наблюдател на живота, патриот и борец, надарен с далновиден
ум, демократ в своите убеждения. Богатството на неговата мисъл личи в умението,
с което показва връзката между народ и език, между историческа съдба и съ-
временност, в прозорливостта, с която чертае пътищата на борбата и вярата в
народните сили, в бъдещето на българския народ.

Идеите на Паисий са не само негово убеждение — те са негова страст. Оттук
и увлечението, с което подготвя своя исторически труд. Той е резултат на упорита
работа, на многобройни усилия, на пълна всеотдайност на делото. Неведнъж
Паисий отбелязва колко грижи, упорство и мъка му е струвало събирането на
историческия материал: „Аз прочетох много и премного книги и много време
търсих прилежно, но никак не можах да намеря. В много ръкописи и печатни
истории по малко, рядко и кратко се намира. . .“ „Много труд употребих да
събирам от различни книги и истории. . .“ С болка Паисий разказва за унищо-
жените български ръкописи и книги, за оскъдността на своите извори, за извра-
щенията на гръцки и други истории и т. н. Историята е дело на истинско себе-
отрицание, както се отбелязва в послесловието: „Така аз презрях своето главо-
болие, от което много време страдах, така и от стомях много време боледувах —
това презрях поради голямото желание, което имах. И от много време погребав-
ните и забравени неща едва събрах заедно — написах речи и думи.“

Така се ражда този забележителен труд — като жизнен подвиг. Мисля, че
напрасно търсим други произведения, излезли от ръката на хилendarския монах.
„История славеноболгарская“ е плод на един живот, възпълнение на една човешка
съдба, книга, завършена сама в себе си и завършена в творческото развитие на
автора си; тя не може нито да бъде продължена, нито да бъде повторена, а още
по-малко да бъде заместена от друга творческа идея, защото се покрива с една
цялостна жизнена задача, равна на подвиг. С Паисиевата книга започва героич-
ната история на българската литература — преливането на живота в творчеството
и на творчеството в живота, пълното физическо и творческо изгаряне в осъщест-
вяването на една идея. Паисий бе първият пример на XVIII в., за да бъде последван
в двата по-нататъшни века от най-преданите, най-даровитите, най-смелите.

В „История славеноболгарская“ човекът придобива ново преображение — ражда се героичната личност на твореца, художника, писателя, дълбоко свързан със своя народ и със своето време — и чрез тях с националната съдба и с бъдещето, човекът, който носи безсмъртието, изкупено със собствената кръв, пролята капка по капка — като мъчителен и трагичен, но велик подвиг.

*

Несъмнен интерес представя и човекът, видян в миналото, проециран върху страниците на историята — и то не толкова като откритие върху основата на внимателно издирени факти или като прозрение на творческото въображение; задачата на историците е да установят доколко Паисий е успял в това отношение. Интересува ни друг въпрос: доколко времето на Паисий е отразено в страниците, посветени на многовековното историческо развитие на българския народ.

Ако се съди от сложното разпределение на материала, композицията на историческото изложение е създавала известни трудности на Паисий. Три от петте глави са посветени на хронологичния разказ на събитията — тук в една от трите глави е включена сръбската история. Две глави представят обобщение: „Тук е потребно да се съберат заедно имената на българските крале и царе, колкото се намират и кой след кого е царувал“ и „Събрано накратко колко знаменити били българските крале и царе“. Сякаш Паисий се е ръководел от някакъв педагогически принцип: след обстойното изложение на материала най-същественото се повтаря два пъти, за да бъде добре усвоено. Този принцип се съчетава с принципа за пълнота: от една страна, историческото изложение започва от най-голяма древност — с историята на Ноевия ковчег, а, от друга — засяга не само българския, но и сръбския народ, чиято история често се преплита с българската. Ако дотук можем да говорим за педагога Паисий, петата глава ни разкрива патриота: в нея той събира най-знаменитите български царе: Батоя, Тривелия, Михаил, Давид, Владислав (Владимир), Асен, Добрица, Кардам, Крум, Симеон, Лабас, Асен Стари, Йоан Калиман, Константин Шишман, Александър. Характеристиките са кратки, сбити, съществени. Половината от тях започват с въпрос: „С какво бил знаменит цар Кардам?“ — и т. н., което внася живост в изложението и се приближава до познатия педагогически похват. В края на главата Паисий обяснява по какъв принцип е избрал тези посочени имена: „Това са били знаменитите тринадесет български царе. Тук споменахме свети цар Давид и Йоан-Владимир. Заради техния свет и праведен живот ги споменахме тук. А другите — светият крал Тривелия и светият цар Йоан-Михаил — били свети в живота си и храбри и силни в царското благополучие. Така и други девет царе били непобедими на война и в тежки и усилни времена по божия воля освобождавали своя български народ от голямото угнетение и пленение на други народи и царства.“ Обяснението продължава с кратка обща характеристика на останалите български царе и с трудностите, срещнати при изворите (особено оскъдни по отношение на годините).

Четвъртата, предходната глава, в която се дава списък на българските владетели (тук са посочени 33 имена), също прави впечатление с обяснителната си част, още по-обстойна. В нея са намерили място бележки за изворите, обяснение на царския печат с лъско изображение, сведения за благочестието и произхода на владетелите и една извънредно интересна сравнителна характеристика на българи и гърци, построена върху няколко елемента: субективизма на гръцките исторически извори, мъдростта, културата и церемониите на гърците, храбростта и бойните качества на българите. В тази характеристика патриотичният патос на Паисий е съвсем очевиден, но по-важно е да отбележим друго: независимо от историческия фон в съзнателно навлизаме в атмосферата и проблематиката на

нашето национално възмущение. Конфликтът между гърци и българи през XVIII в. се оказва толкова остър, че Паисий непрекъснато се връща към него. Постоянното подчертаване на бойните качества на българския народ има пряко отношение към събуждане на националното чувство и патриотичното възпитание на съвременниците.

Четвъртата и петата глава са много добре построени, с внимателно и критично отношение към изворите, с обяснения за техния характер и за извършената работа от автора. Смятам, че освен педагога и патриота в тях много добре се разкрива и ученият историограф. Още един извод: стремежът на Паисий да даде морална оценка на владетелите. Две са качества, които определят величието на владетеля: благочестие (святост) и военна храброст. В най-висока степен тези качества са обладавали Тривелия и Йоан Михаил; затова и техните характеристики са най-обширни. Законността при заемане на престола (което значи — царски произход) е другият морален критерий. Паисий забелязва: „Някои от прост род заграбвали българския престол, но никой от тях не се задържал. След известно време българските господари и войска го изгонвали и пак поставяли на българския престол от царски род и племе — и до последния цар Шишман.“

Тук демократизмът на Паисий отстъпва пред принципа на законността. Предполагам, че се касае не за самоцелен принцип, но за чисто патриотична задача с оглед на съвременността: в многобройните спорове, водени с гърци, сърби и др., да се издигне престижът на българските владетели. Демократизмът на Паисий намира израз в друга област — в съпоставката с гърците: „Гърците смятали българите за прости и глупави, укорявали ги със своята мъдрост и култура и всякога се стараели да ги покорят под своя власт. Но българите, ако и да са били прости и глупави за гръцката мъдрост и култура, на война и бран били силни и храбри. Никак не се боели от гърците в сражение, но толкова години се съпротивлявали на гърците. Гърците имали мъдрост и култура и много церемонии, а българите пък — изотклонна храброст и съгласие в боя.“ Демократизмът се проявява във възхвалата на качества на българския народ като цялост, при това толкова по-ценни, че принадлежат на народ, който не е могъл да получи по-висока култура. В духа на Русо — съвременник на Паисий — тези качества са се родили в природната непокареност на народа.

Върху тези основни принципи на историческа оценка Паисий построява и хронологическото изложение в първите три глави. Той подчертава многократно храбростта на българите („Не били научени да се покоряват на царе, а били свирепи и диви, безстрашни и силни във война, люти като лъвове“ и т. н.). За да издигне по-високо българския народ в очите на своите съвременници, той си послужава с още един аргумент — божията благосклонност: „То било воля божия да се насели славянобългарският народ в тая земя. И издигнал бог царството на българите против гърците и смирявал ги бог много пъти с тоя малък и прост български народ. Най-сетне те намерили толкова хубава и изобилна земя.“ И по-нататък: „Понякога гърците ги побеждавали и искали да ги покорят под своя власт, но бог отново издигал силни и храбри царе у българите“ и т. н. С тези разсъждения Паисий се свързва с една месианистична традиция в старобългарската литература, проявена в „Солунската легенда“ и „Българският апокрифен летопис“, възникнали вероятно по време на византийското робство; обаче от друга страна, и в този пасаж звучи скрита, косвена полемика с гърцизма на XVIII в. Тази полемика присъства в цялото историческо изложение.

Свършено ясен е стремежът на Паисий чрез миналото да навлиза в големите проблеми и конфликти на своето време. Това се проявява не само по отношение на гърците, представители на черковната власт, но и срещу турците, носители на политическото потисничество. Да си припомним края на историческото изложение в трета глава, където се рисува падането на българската държава.

Описанието на турските грабежи и насилия е силно и ярко. То обръщало погледа на съвременниците върху настоящето — за протест и борба и е струвало на Паисий немалка смелост.

Патриотичното въодушевление и полемиката с настоящето продължават и в двете глави, посветени на българската културна история. Този полемика засяга преди всичко гърците (в края на главата „За славянските учители“ най-обширно са разкрити злоупотребите на гръцката черковна власт), но тя не отбягва и турците; дори Паисий я насочва към самите българи, своите съвременници, недоволен, че „слабо се грижат за своето учение и език“, че унищожавали историческите извори, че не събирали и не преписвали житията на българските светци и т. н. Паисий остава верен на полемичния си дух до последната страница на своя труд. Дори и в послесловието този дух не го изоставя — полемизира с Мавро Орбини, чиято история намерил в „Немска земя“, т. е. в Сремски Карловци.

Вече казах няколко пъти: в образа на автора на „История славеноболгарская“, т. е. в своя образ, Паисий въплъщава най-ярко чертите на човека от XVIII в., от началния период на българското национално възраждане. Без да си е поставил за задача да рисува себе си (все пак Паисий не пише автобиография), той не скрива своите мисли и чувства, своето отношение към съвременниците си, своята омраза и своя гняв. Макар и сведенията, които дава за себе си, да са оскъдни, данните са относително по-богати в сравнение с нормите на средновековната традиция. Те започват още от обширното заглавие на „История славеноболгарская“, откриват се във втория предговор и в редица места на историческото изложение, твърде конкретни са в послесловието. Ясно е, че Паисий има съзнание за значението и личността, твърде силно проявява предпочитанията си, чувствата си, темперамента си. Това приближава неговия историографски труд до публицистиката, без да го измества от основния му исторически жанров облик.

Една личност, която представя епохата — така бихме могли най-кратко да характеризираме автора на „История славеноболгарская“. Но Паисий не е само човекът на XVIII в. Както при всички велики личности, в неговия идеен и емоционален свят са залегнали черти, които го свързват с бъдещето; те ще се проявят с удивителна сила и размах през следващия бурен и революционен XIX в. В това отношение могат да се дадат изключително интересни примери, за да се посочи потенциалната мощ на Паисиевата личност, заредена с искрите, търсенията, надеждите, устремите и героичните борби на бъдещето. Не е необходимо да се изтъква и връзката на Паисий с нашето време — тя е посочвана многократно. Искам само да подчертая вътрешното богатство на личността на Паисий — човекът, който изхожда от големите проблеми на една решителна и преломна епоха — XVIII в., от нейните позиции отправя поглед към миналото, възлътил в себе си неговия нравствен патос, и в него търси импулси и аргументи за разрешаване въпросите на своето време. Начертал програма за културното и политическото развитие на българския народ, проникнал дълбоко в неговата историческа съдба, отправил зора си далече напред, той сякаш се превръща в символ на нацията, в своя век обединява нейното минало, настояще и бъдеще, за да изпълни и нашите улове с възхищение и удивление като необикновена, в пълния смисъл на думата историческа личност.